

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ
„СВЕТИ КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФАКУЛТЕТ ПО СЛАВЯНСКИ ФИЛОЛОГИИ
КАТЕДРА ПО СЛАВЯНСКИ ЛИТЕРАТУРИ

АВТОРЕФЕРАТ

НА ДИСЕРТАЦИОНЕН ТРУД ЗА ПРИСЪЖДАНЕ НА
ОБРАЗОВАТЕЛНА И НАУЧНА СТЕПЕН „ДОКТОР“

ПО ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ 2.1. ФИЛОЛОГИЯ,
ДОКТОРСКА ПРОГРАМА „ЛИТЕРАТУРА НА НАРОДИТЕ НА
ЕВРОПА, АМЕРИКА, АЗИЯ, АФРИКА И АВСТРАЛИЯ“ –
ИСТОРИЯ НА СЛАВЯНСКИТЕ ЛИТЕРАТУРИ

НА ТЕМА:

ТРАВМИТЕ В СЛАВЯНСКИТЕ ПОГРАНИЧИЯ

ДОКТОРАНТ:

КРИСТИЯН ИВАНОВ
ЯНЕВ

НАУЧЕН РЪКОВОДИТЕЛ:

ПРОФ. ДФН ПАНАЙОТ ДИМИТРОВ
КАРАГЪЗОВ

СОФИЯ, 2022

Дисертационният труд е обсъден и предложен за публична защита на заседание на Катедра „Славянски литератури“ към Факултета по славянски филологии на Софийски университет „Св. Климент Охридски“ от 7.07.2022 г.

Дисертационният труд се състои от въведение, четири глави, заключение и библиография. Общият му обем възлиза на 304 страници, от които 29 библиография (394 единици на български, английски, полски и чешки език).

Научно жури:

Автори на рецензии:

Доц. д-р Ани Антонова Бурова (председател на журито)

Хаб. д-р Камен Руменов Риков

Автори на становища:

Проф. дфн Панайот Димитров Карагъзов (научен ръководител)

Проф. дфн Маргрета Любомирова Григорова

Проф. д-р Стилиян Лалев Стоянов

Материалите по защитата са на разположение на интересующите се в каб. 156 в сградата на Ректората на СУ „Св. Климент Охридски“.

Съдържание на дисертационния труд

ВЪВЕДЕНИЕ	4
ПЪРВА ГЛАВА	
Границите – „белезите на историята“.....	19
Граничността – исторически, социални и културни аспекти.....	21
Периодът преди Първата световна война – детерминизъм.....	22
Периодът между двете световни войни – национализъм и ревизионизъм.....	26
Периодът на Студената война – емпиризм и функционализъм.....	30
Периодът след 1989 г. – интердисциплинарност и постмодернизъм.....	35
Травмите – наранената колективна памет.....	45
Изследванията на травмата и наследството на Фройд.....	52
Индивидуалната и колективната травма – между психоанализата и социологията.....	58
Вина и отговорност – между Фройд, Ясперс и Аренд.....	72
ВТОРА ГЛАВА	
Славянските пограничия – имперски наследства и национални проекти.....	85
Полско-еврейското пограничие.....	100
Чешко-немското пограничие.....	116
Българо-мюсюлманското пограничие.....	133
ТРЕТА ГЛАВА	
Паметта за травмите в славянските пограничия в литературата и есеистиката преди 1989 г.	151
Полската литература и Холокостът – опит за литературноисторическа реконструкция.....	156
Поколенчески групи и естетически измерения.....	157

Универсализиране и полонизиране на паметта за Холокоста в ПНР.....	163
Чешката литература и судетските пограничия – литературноисторически обзор.....	178
Поколенчески групи и стилистични подходи.....	181
Полемизиращи наративи и репрезентации на немците в литературата.....	189
Преломът в есеистиката и новият поглед към миналото.....	200
ЧЕТВЪРТА ГЛАВА	
Завръщането към травматичното минало и новият исторически наратив след 1989 г.	214
Визуални и кинематографски репрезентации на травмите.....	220
Литературата на травмата – стереотипи и иновации.....	226
История и памет за травматичните епизоди.....	239
„Паметта“ на вещите и пространствата.....	249
Насилници, жертви и свидетели.....	259
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	270
БИБЛИОГРАФИЯ	276

ВЪВЕДЕНИЕ

Една от актуалните и изключително невралгични теми за славянските народи е справянето с „тъмните страници“ от миналото и детабуизирането на премълчаваните или идеологически инструментализираните епизоди от собствената история. Това е свързано с преоценката на националните митове и наративи, както и с (ре)дефинирането на обхвата на общността и компонентите на колективната идентичност. Тази проблематика изпъква особено ярко при обсъждането на междуетническите отношения в пространствата, традиционно определяни като мултикултурни и погранични.

Повечето славянски мултиетнически региони възникват след разпадането на многонационалните империи в края на XIX и началото на XX в. В новоустановените политически, идеологически и държавни граници обаче остава население, чиято другост почива върху религиозни, езикови и етнически белези. Самото му присъствие често се оказва пречка при изграждането на модерните национални държави и реализирането на националистическите проекти на съответните колективи. Холандският изследовател на пограничните малцинства Ян Маркус посочва, че „от гледна точка на идеалната национална държава, националните малцинства са аномалия“¹ (Markusse 2011: 353), а според политическите антрополози Томас Уилсън и Хастингс Донън „много национални идентичности се появяват, когато даден етнос се политизира в процеса на самоопределение. Понякога този процес на самоопределение изключва тези, които не споделят представата на доминиращата нация за изграждане на държавата“ (Wilson, Donnan 1998: 13).

¹ Всички цитати от чуждоезикови източници са в мой превод, К. Я.

В процеса на „изключване“ се обособяват и малцинствата в славянските пограничия, върху които се фокусира настоящата дисертация. Присъствието им в пограничните територии и неустойчивият баланс между доминиращи и доминирани групи пораждаат различни конфликти и стават повод за международни претенции или националистически нагласи. Те провокират травматични преживявания на индивидуално и колективно равнище, а също така стимулират зараждането на нови наративи за (не)възможното съжителство.

Предисторията на конфликтите и сходните механизми, при които протичат процесите, пораждащи травмите в славянските пограничия, позволяват тяхното съпоставително разглеждане. Такова обобщение отговаря на твърдението на американския историк Оскар Мартинес, че съществуват „моделни и структурни отношения“, „универсалност на граничните феномени“ и общ „граничен опит“, споделян от всички техни обитатели (Martínez 1994: XVII–XVIII). Това, разбира се, не отрича локалната специфика и различните контексти в отделните държави. Както отбелязва Мартинес, „макар и всички пограничия да споделят функционални близости, резултат от трансграничния контакт, те също така запазват отличителни идентичности, произтичащи от конкретните местни условия“ (Martínez 1994: XVIII).

Отчитайки напрежението между типологическите сходства и историческата конкретика на отделните случаи, дисертацията разглежда травматичния потенциал на пограничието в славянските държави от втората половина на XX в. Доколкото подробният анализ на толкова обширна тема надскача индивидуалните изследователски възможности, дисертационният труд си поставя определени дисциплинарни, регионални и времеви ограничения.

Обект на изследването е литературното отразяване на травматичния потенциал на междуетническите отношения в пограничията между славянското и неславянското население в Централна, Източна и Югоизточна Европа.

Предмет на изследването са избрани произведения от полската, чешката и българската литература, създавани в контекста на мащабните социални и политически трансформации след края на 80-те години на XX в. като част от усилията за преосмисляне на миналото, неговото деидеологизиране и обговаряне на темите табу от предишните исторически периоди.

Въпреки че основният фокус е върху литературната продукция от последните три десетилетия, в дисертацията обзорно е проследено и изобразяването на травмите от Втората световна война и следвоенния период в полски и чешки произведения, създадени преди 1989 г. Наличието на такива творби доказва продължителността на тази литературна традиция, чиято еволюция отразява общите развойни тенденции в следвоенната култура в Източния блок. Текстовете от периода разкриват напрежението между паметта и забравата, между налагането на идеологически обременени наративи за близкото минало и появата на контранаративи, проблематизиращи утвърдените колективни представи.

Привлечените за анализ художествени творби са разгледани в **съпоставителен литературноисторически план**, като дисертацията използва **интердисциплинарен подход**, основаващ се на **изследванията на границите** (*border studies*) и **изследванията на травмата и паметта** (*trauma studies, memory studies*). Също така са приложени теоретични постановки и модели на **историографията** и **социологията** при очертаването на културния и историческия контекст на проучването. Анализираните произведения са посветени на продължително маргинализирани или политически

инструментализирани теми в съответните национални култури. В тях са изобразени междуетническите отношения между славяни и неславяни и в частност: **между поляци и евреи; между чехи и немци и между българи и мюсюлмани (български турци и българомохамедани).**

Дисертацията се фокусира върху полско-еврейските отношения в земите на границата между Третия Райх и Съветския съюз по времето на Втората световна война; върху чешко-немските контакти в Судетите след нацистката окупация на Бохемия и Моравия и върху българо-мюсюлманските връзки в Родопите по времето на т.нар. „възродителен процес“ и „голямата екскурзия“. Макар и развиващи се в географската периферия на съответните държави, конфликтите в тези погранични територии заемат централно място в редица обществени дискусии от последните десетилетия и представляват сериозно предизвикателство при опита за оценка на колективното минало.

Тези три представителни случая на междугрупово съжителство и напрежение илюстрират мултикултурното наследство на териториите в Централна, Източна и Югоизточна Европа, разгледани като „зони на разлом между империите“ (*shatterzones of empires*, вж. Bartov, Weitz 2013). Те също така демонстрират ексклузивистичния характер на национализма и способността на езиковата, религиозната или етнокултурната другост да произвежда отчетливи демаркационни линии между съседите в пограничните пространства.

Следователно пограничието е мислено като териториална и географска даденост, оформена вследствие на политическото и военното преназначаване на границите през последния век и половина. Граничността обаче функционира и като ментално и символично разделение, което се основава на променящи се властови отношения и е мотивирано от езиково, национално и религиозно различие. Последица от това е и убеждението, че Другият може да представлява

заплаха за собствения колектив, което оправдава и различни форми на изключване и агресия спрямо него.

Полско-еврейските отношения по време на Втората световна война са анализирани в контекста на засиления интерес от последните две десетилетия към евреите в провинцията (т.нар. *obrzeża Zagłady*) и пограничните територии между Третия Райх и Съветския съюз. Тази проблематика допълва по-добре проучената и репрезентирана в изкуството през предходните десетилетия тема за съдбата на евреите в гетата във Варшава, Краков и Лодз (вж. Engelking, Grabowski 2018: 14). Освен това именно източните пограничия на окупираната от тоталитарните си съседи Втора жечпосполита се превръщат в сцена на сблъсък между поляци и евреи по време на Втората световна война. Полските нагласи към евреите стават обект на оживени дискусии и полемики в публичното пространство след разкритията на Ян Томаш Грос за погрома в Йедвабне (1941), а също така се превръща във важна тема за редица творци след 2000 г.

Чешко-немските отношения разкриват трайните противоречия и националното и езиковото съперничество между славянското и германското население в Централна Европа. Напрежението през междувоенния период в пограничните територии на Чехословакия кулминира със Судетската криза от 1938 г., която предшества и подготвя нацистката агресия срещу славянските им съседи. Впоследствие именно нагласите на немското погранично малцинство преди и по време на окупацията на страната служат като аргумент за принудително му изселване от историческите земи на Бохемия и Моравия. Този факт променя демографския, езиковия и културния облик на Чехословакия, но и се оказва морално проблематичен епизод, към който редица дисиденти и интелектуалци се обръщат преди и след 1989 г.

Българо-мюсюлманските отношения и последиците от „възродителния процес“ представляват травматична част от националната ни история. Съществуват отчетливи и дълбоко залегнали в колективната памет линии на разграничение между двете общности и те често са причина за маргинализирането и негативните представи за мюсюлманите. В българския контекст това население буквално (поради географското си разположение в Родопите и Лудогорието) и символично (поради своята религиозна, етническа или езикова другост) се разполага в пограничното пространство за доминиращото мнозинство. „Възродителният процес“ и „голямата екскурзия“ остават важен и нееднозначно оценен елемент от близкото тоталитарно минало. Макар че изобразяването им в произведения на изкуството все още представлява своеобразно табу (вж. Чернокожев 2016), темата има потенциала да провокира спорове и да поражда нееднозначни оценки за българо-мюсюлманските връзки.

Съпоставянето между славянските държави и отношенията спрямо малцинствата не предполага механично сравнение или изравняване между тях. Всеки от разгледаните случаи на етническо, религиозно или културно напрежение, прераснало в подходящия исторически, обществен и политически момент в агресия и насилие, е отделен и подчинен на различни условия. Те не могат да бъдат пренебрегнати или сведени до простата формула на насилие на мнозинството над малцинството.

Една от основните разлики засяга характера на предприетите спрямо малцинството действия. От една страна, полско-еврейските отношения в разглеждания период на Втората световна война се развиват в условията на двойна окупация и на отсъствие на полска държавност. От друга страна, отношенията между малцинство и мнозинство в Чехословакия и България през следвоенния период имат различна динамика и са резултат от целенасочена

държавна политика, съчетана с колективна реакция на различни равнища на обществото. Тя е аргументирана като отговор на външна (немска или турска) заплаха, която мотивира националистическата пропаганда и оправдава предприетите мерки срещу (потенциално) заплашителния Друг.

Въпреки това съпоставителният подход, избран за разглеждане на травмите, позволява да се потърсят сходните механизми, причинно-следствените връзки и зависимостите при обектите на анализ. В трите разглеждани случая съществува традиционен антагонизъм между славянските и неславянските колективи, разграничаващи се на езиков принцип, но и по религиозен показател, който се откроява по-отчетливо в Полша и България. Освен това се наблюдава сблъсък между доминираща и малцинствена група в условията на исторически и политически преломен период. Повратните моменти от Втората световна война и упадъкът на Източния блок през 80-те години създават условията за изостряне на междугруповите отношения и провокират различни форми на агресия и насилие.

Друга близост между анализираните произведения в трите култури е това, че тези творби могат да бъдат четени като опит за детабуизиране на травматичните преживявания на етническите и религиозните малцинства в славянските държави. Общият знаменател на разглежданите творби е подривният и критичен (контра)наратив спрямо утвърдените идеологически натоварени версии за съвместното минало. Сходно е и разполагането им в сферата на борба за символна доминация при формиране на колективната памет и историческата политика на всяка от трите държави. Макар че това е причина за честата политическа инструментализация на темите, засегнати в изследването, то не цели и не предполага релативизиране и деконтекстуализиране на колективните преживявания или исторически ревизионизъм, а единствено анализира критичния прочит на историята, който произведенията предлагат.

Тези творби са разгледани като фикционални (ре)интерпретации на събития, вдъхновени от реалните исторически травми, които оспорват доминиращия наратив или предлагат нов, критичен прочит на миналото. Избраните художествени произведения са създадени не от представители на маргинализираните или прогонените малцинства, а от принадлежащи към етническото мнозинство на съответната национална литература творци. В своите творби авторите опитват да преосмислят и преоценят собствената национална история, като към колективния опит добавят гласа на дискриминираните групи и разкриват механизмите на насилие към Другия. В същото време творците предлагат и критичен поглед към опитите на доминиращата група да запази своята невинност и (себе)идентификация като жертва, изключвайки от колективното символично пространство гласа на Различния, срещу когото е проявена агресия.

Този процес се разполага в контекста на хуманитарния интерес към изследване на маргинализираните групи и на паметта (*memory boom*) от последните десетилетия на миналия век. Отделните „паметни“ за травмите в пограничията не са разгледани в изолация, нито пък през призмата на съперничеството и взаимното отричане на страданието на Другия. Следвайки концепцията за „многопосочна“ памет на Майкъл Ротберг (*multidirectional memory*, Rothberg 2009), изследването разглежда колективната памет и заниманията с нея като сфера на контакт и обмен, на диалог, който да помогне при болезнения процес на артикулиране на травмата. Това разбиране за възможността колективните травматични преживявания на отделни групи хора да влязат в диалог стои в основата на съпоставителното разглеждане на тематичните кръгове за пограничията и травмите в трите славянски литератури.

Настоящото изследване предлага **две основни хипотези**, които почиват върху **теоретичния модел на културната травма**. Той се основава на разбирането, че „травмите не са нещо съществуващо естествено; те са конструирани от обществото“ (Alexander 2012: 7). От това обаче следва и възможността дадени травматични събития така и да не навлязат в колективната памет като културна травма, а групата да откаже да приеме отговорността за тях (Alexander 2012: 6).

Първата хипотеза проследява обвързаността на наративите за травмите с обществените и културните условия на Прехода след 1989 г. Според Нийл Смелсър статутът на дадено събитие като травматично зависи от контекста на засегнатото общество (Smelser 2004: 36). Оттук следва, че една от причините някоя травма (например на дадена маргинална / малцинствена група) да бъде игнорирана или отречена е свързана със социокултурния контекст, в който се разполагат нейните репрезентации. Това е приложимо към обществения дискурс в България, Полша и Чехия и дискусиите за междуетническите отношения след 1989 г. Тогава и трите общества преживяват собствената си „травма на голямата промяна“, както Пьотр Щомпка определя посткомунистическия преход (Sztompka 2004). Периодът след 1989 г. е нееднозначно оценяван и генерира полемики за колективната идентичност и недалечното минало, при които собственият статут на жертва на историческите процеси измества на заден план преживяното от малцинствата (особено когато те са засегнати от целите и политиките на мнозинството). От друга страна, именно Преходът позволява артикулирането на тези травми и обговарянето на въпросите за колективната вина и отговорност, отричани или табуизирани в преходния период. В този смисъл посткомунистическото време спада към онези епизоди, които според Рон

Айерман „могат да създадат условия, позволяващи задвижването на процеса на културната травма“ (Euerman 2013: 43).

Втората хипотеза на настоящата дисертация е свързана с ролята на литературата при артикулирането на колективните травми. Според теорията на културната травма в процеса на преомоделиране на идентичността и дебатиране на въпросите от миналото особена роля играят интелектуалците (т.нар. *carrier groups*), които действат на различни институционални арени – религиозни, правни, медийни, научни и художествени (Alexander 2012). Художествената литература може да изпревари политическите проекти за помирение и да демонстрира гражданската доблест на авторите да засегнат проблематични и болезнени теми. В този смисъл тя би могла да спомогне за преодоляване на различията и наследените конфликти – според твърдението на Адам Мицкевич, че единствено върху „неутралното поле на литературата, която е обща родина [...], могат да се срещнат без взаимно недоверие руснак и поляк, чех-хусит и чех-католик, моравски брат и монах от планините на Атон, илириец, използващ глаголицата, и сърбин, пишещ на кирилица“ (цит. по Карагъзов 2010: 140). Изкуството участва активно в процеса на конструиране на колективни наративи (включително такива за травмите). Следователно то може да разшири обхвата на солидарността или обратното, да отрече чуждото страдание и травмата на Другия.

I. Границите: „белезите на историята“

Първата глава от дисертационния труд въвежда и дефинира основните понятия, през чиято призма са анализирани художествените произведения. Също така този теоретичен раздел си поставя за цел да разположи изследването в

полето на хуманитарните науки. Тъй като обектът на изследването представлява интерес за няколко научни дисциплини (история, социология, политическа и културна антропология, психоанализа, изследвания на паметта и Холокоста), това предполага интердисциплинарен подход, вземащ предвид пресечните точки между тези науки. Първият раздел проследява развитието на научните занимания с анализирани феномени и дефинира понятията *граница / пограничие* (в техния теоретичен аспект и в конкретния исторически и културен контекст) и *травма* (в контекста на психоаналитичните, но и социологическите проучвания по темата, както и през връзката с културната памет, вината и отговорността).

Двете понятия – границата и травмата – също така са обвързани, тъй като променливостта и несигурността на живота в пограничието предопределя травматичния потенциал на граничността. Определяни от Александър Дийнър и Джошуа Хейгън като „белезите на историята“ върху политическата карта (Diener, Hagen 2012: 71), границите са дълбоко залегнали в паметта на „затворените“ в тях общности, както и в техните колективни въображения за произхода, перипетиите и възходите им. Те са едновременно продукт на големите национални и културни наративи, но и самите те произвеждат нови наративи, които имат способността да създават конфликти и да променят идентичности, при което ролята на насилник и жертва могат да се разменят, пораждайки нови травми.

Граничността: исторически, социални и културни аспекти

Стремежът към дефиниране на категориите, с които работят изследванията на границите, следва да отчете различните тенденции, в които се развиват проучванията, тяхната идеологическа и методологическа основа,

връзката им с конкретни национални традиции. Прегледът на историческото развитие на научното поле в настоящата дисертация се фокусира върху западната (и предимно англосезична) научна традиция. Това е обосновано както с нейното влияние извън съответния национален и езиков ареал (което Анси Пааси определя като „академичен капитализъм“, Paasi 2011: 12), така и поради интереса на западните учени към съпоставителни проучвания на явленията в различни контексти, включително постколониалните и посттоталитарните региони.

Опитът за систематизация на развитието на научното поле откроява няколко етапа, при които акцентите при изследванията на границите и ролята им отговарят на по-обща научни тенденции в съответния исторически момент. Тази еволюция се движи от първоначалния детерминистичен подход към все по-комплексни опити за дефиниране на граничността като явление – от емпиризма и функционализма след Втората световна война до интердисциплинарния постмодерен и критичен подход след 90-те години на XX в.

Периодът преди Първата световна война – детерминизъм

Първият подраздел проследява началото на политическата география през последното десетилетие на XIX в., когато дисциплината е „насочена към оправдаване и предоставяне на аргументи за колониалните начинания на Великите сили“ (Agnew, Mitchell, Toal 2003: 3). Особено внимание е обърнато на немската научна традиция, която, подкрепяйки териториалните амбиции на Германия, се развива особено активно в края на XIX и началото на XX в. Ключово значение за дефинирането на границите имат Фридрих Ратцел и Ото Маул. Двамата учени ги разглеждат като флуидни и динамични, променящи се в резултат на „растежа“ на държавата, но и разграничават „добрите“ от „лошите“

граница. Към вторите Ото Маул причислява наложените от победителите в Първата световна война и създадени вследствие на решенията на Парижката мирна конференция (1919).

От гледна точка на голяма част от славянските народи подписването на Версайските договори обаче е подчертано положителен исторически факт. Благодарение на парижките споразумения се възстановява държавността на поляци и чехи и се утвърждават границите на суверенните славянски държави. В повечето случаи политическите граници не съвпадат напълно с националните и етническите разделения в тези държави, където се обособяват вътрешни и/или външни малцинства. Появилите се след поражението на Германия и разпада на Австро-Унгария нови граници на славянските държави водят до мултиплицирането на пограничните райони в Централна и Източна Европа, а също така стават повод за териториално и етническо напрежение през междувоенния период.

Периодът между двете световни войни: национализъм и ревизионизъм

Геополитическият прелом, който настъпва с края на Първата световна война, провокира процеса на практическо прекрояване на границите на европейската карта, а също така поставя началото на следващия етап в научните занимания с тях. През периода огромно влияние имат идеите на американския президент Удроу Уилсън, особено принципите, които той излага в своите Четиринадесет точки, представени пред Американския конгрес в началото на 1918 г. Сред тях централна категория е принципът на самоопределение, който според Малкълм Андерсън е сред най-влиятелните идеи на XIX и XX в. с

огромно значение за оформянето на политическата карта на света (Anderson 1996: 37).

Принципът на самоопределението обаче допринася и за нестабилността в Централна, Източна и Югоизточна Европа през междувоенния период, която е следствие от системата, наложена от победители във войната. През периода границите остават важен елемент от дипломацията, обект на ревизионизъм и реваншизъм, а също така и на научно проблематизиране. В раздела е обърнато внимание на дейността на немския географ Карл Хаусхофер. Той разглежда границите като ключов компонент от геополитиката и аргументира необходимостта от тяхната промяна в полза на оцетената след войната Германия. Връзката му с нацистката идеология обаче дискредитира голяма част от научното наследство на географа, както и самото понятие „геополитика“ след края на войната. Пряка последица от това е и реориентацията в изследванията на границите и политическата география от следващите десетилетия.

Периодът на Студената война: емпиризм и функционализъм

Дискредитирането на империалистическия и ревизионистичния детерминизъм води до преосмисляне на понятийния апарат и методологичния подход при заниманията с границите след Втората световна война. Този процес е свързан с обръщане на граничните изследвания към систематичен, позитивистичен анализ, който преследва „обективни факти и научна точност“ (Scott 2011: 127). Заедно с това настъпва преценка на ролята на границите и тяхното концептуализиране. Разграничението между „естествени“ и „изкуствени“ граници, което бележи детерминистичната природа на по-ранните

изследвания, отстъпва място на разбирането, че „всички граници са изкуствени, тъй като тяхното прокаране е човешко дело“ (Newman 2003: 126).

Променя се и методологията при изследванията на границите. Акцентът върху емпиричния и функционалния подход доминира над стремежа към абстракция, което обяснява „липсата на централна *метатеория*“ в периода между 40-те и средата на 70-те години и доминацията на функционалния анализ (Scott 2011: 127–128). Освен в контекста на политическата география изследванията на границите в периода след Втората световна война се развиват активно и в сферата на антропологията. Вниманието на тези проучвания е обърнато към общностите, които населяват пограничните региони, и начините, по които тяхната култура е формирана от граничния опит.

Периодът след 1989 г. – интердисциплинарност и постмодернизъм

След 1989 г. се променя ролята на идеологическите и политическите разделения на континента. В новите условия полето на научните занимания с границите претърпява своеобразен „ренесанс“ (Paasi 2019: 21). В рамките на постмодерния интерес към различието и другостта границата се превръща в по-широко понятие, което надскача тесния геополитически или исторически обхват.

В условията на засилената интердисциплинарност в изследванията на границата след 90-те години на XX в. става все по-забележимо взаимното проникване на концепции и идеи от различни сфери на хуманитаристиката. Самото преосмисляне на границите като сложна система от дискурси, практики и институции, а на пограничията като „пространства, намиращи се в покрайнините на властовия център или между властови центрове“ (Zartman 2010: 2), подсказва

ориентирането на изследванията на границите и граничността към постмодерния понятиен и критически апарат.

В раздела е разгледано формирането на новото осмисляне на границите, при което емпиричният функционален подход отстъпва пред по-усложненото интердисциплинарно концептуализиране на понятието. То взема предвид властовите отношения и влиянието на идеологиите при оформянето на границите и прави опит за съпоставително систематизиране на пограничията и населяващите ги колективи. Особено внимание се обръща на паметта, оформяща се в резултат от граничните контакти.

Настоящата дисертация споделя това разбиране за границите като „социални и политически феномени“ (Newman 2011: 35–36) и пограничието като „място на амбивалентни идентичности и на агресивно подчертаване на различието“ поради способността на границите да „оформят индивидуална и групова идентичност“ (Diener, Hagen 2012: 12, 17). Централно за изследването е осъзнаването на значението на авторитетите (политически и обществени лица, интелектуалци, творци) при определянето на ролята на границите и създаването на наративи за пограничията и населяващите ги колективи. В този смисъл социалното функциониране на границите зависи от символичното значение, което им се приписва в сферата на културата и публичното пространство.

Дисертацията се интересува от онези процеси, които превръщат пограничията в места на конкурентни форми на паметта, при които на преден план изпъква травматичният потенциал на граничния опит, както и способността на колективната травма да поражда нови идентичности на обитателите на пограничията.

Травмите – наранената колективна памет

Вторият раздел на първа глава разглежда травмата в нейните индивидуални и колективни проявления, които дават възможност явлението да се възприеме като призма за анализ на историческия опит на човека от XX в. Заниманията с травмата предлагат възможност за обговаряне на преживявания, които са иначе белязани от маргиналността и табуто. Това предполага и обръщане към гласа на жертвите и потисканите, включително на тези, маркирани от статута си в полето на граничността и другостта.

Историята на понятието е проследена през иманентните напрежения в изследванията на травмата от последните десетилетия, които се разкриват в срещата на различните подходи и дефиниции – миметичен / антимиетичен модел (Leys 2000); структурна / историческа травма (LaCapra 2014). Сложността при дефинирането на явлението произтича още от теоретичните основи на самата дисциплина и наследството на психиатричните и психоаналитичните занимания от втората половина на XIX в. Затова е направен обзор на основните епизоди от историята на изучаването на травмата, започвайки от основополагащите трудове на Зигмунд Фройд.

С оглед на обекта на изследване на дисертацията са привлечени две от ключовите теории на травмата от последните десетилетия. **Психоаналитичният постмодерен прочит** утвърждава явлението като централен изследователски проблем за хуманитарните науки и предлага модел на интерпретация на литературните произведения чрез анализ на езика на неизразимото и на дисоциираната памет. Като контрапункт на този подход е разгледано и **социологическото осмисляне на културната травма**. Със своята приложимост на равнището на колектива, тази теория предлага инструментариум за анализ на

явлението, който отчита въпросите за социалното конструиране на травмата и формите на репрезентирането ѝ от страна на интелектуалците.

Обръща се внимание и на интердисциплинарната връзка с изследванията на *колективната и културната памет*. За съпоставителните цели на настоящата дисертация особено важна е концепцията на Майкъл Ротберг за т.нар. многопосочна памет (*multidirectional memory*), която предполага взаимни връзки в артикулирането на колективната памет за травматичното минало (Rothberg 2009: 5). Ротберг също така подчертава ролята на паметта като „стимул за неочаквани актове на емпатия и солидарност, тъй като многопосочната памет често е основата, върху която хората изграждат и осъществяват визии за справедливост“ (Rothberg 2009: 19).

Като се взема предвид сложната и противоречива история на изследванията на травмите, следващите подглави на дисертацията правят опит за проследяване на ключовите теоретични идеи от края на XIX до началото на XXI в., като акцентират и върху приложимостта им към и връзката с литературните изследвания.

Изследвания на травмите и наследството на Фройд

В раздела е проследена еволюцията в идеите за травмата на Зигмунд Фройд, както и тяхната реинтерпретация от по-късни изследователи и критици (вж. Caruth 1996, Leys 2000, Luckhurst 2008). Австрийският психоаналитик посвещава няколко ключови текста на тази проблематика, като могат да се набележат три основни етапа в неговите занимания в областта.

Началото на научния му интерес към тези психологически феномени датира от края на XIX в., когато заедно с Йозеф Бройер изследват хистерията и

травматичната невроза, повлияни от френските учени Иполит Бернхайм и Жан-Мартен Шарко. Вторият модел на теоретизиране на травмата, който Фройд предлага, се появява в контекста на избухването на Първата световна война и опита на лекарите с войниците, преживели ужасите на фронта. Неговите разсъждения за войната бележат следващата важна стъпка в развитието на идеите на Фройд, които той окончателно оформя в „Отвъд принципа на удоволствието“ (1920).

Изключително важен аспект, свързан с осмислянето на травмата при Фройд, е и въпросът за колективните ѝ измерения и възможността за трансгенерационен пренос. Фройд разглежда този проблем в „Мойсей и монотеизмът“ (1939), където анализира отношението между индивидуалната травма и колективната история на еврейския народ.

*Индивидуалната и колективната травма –
между психоанализата и социологията*

Отношението между индивидуалната и колективната травма като обект на научен интерес за психоанализата и социологията са анализирани в настоящия раздел. Проследен е подновеният интерес към изследванията на травмата след 80-те години на XX в., когато Американската психиатрична асоциация (АРА) въвежда понятието „посттравматичното стресово разстройство“ (*PTSD*) и дефинира неговите симптоми. След идентифицирането на етиологията на състоянието, симптоматиката му дава и необходимия инструментариум на хуманитарните науки за развиване на теорията на травмата.

Работата на психиатъра Дори Лауб и литературните критици Шошана Фелман, Джефри Хартман и Кати Карут може да се разгледа като ключов епизод

в хуманитарните осмисляния на травмата в края на миналия век. Техните разработки спомагат за утвърждаването на психоаналитичния подход към травмата, който доминира в хуманитарните науки след 90-те години на XX в.

Този подход среща и редица критици, които изразяват несъгласие с различни негови елементи. Сред тях могат да се отделят две линии на проблематизация, важни за осмислянето на природата на травмата. Първата произтича от теоретични несъгласия за самата дефиниция на понятието и етичните проблеми, свързани с нея. Втората пък е насочена към приложимостта на този постмодернистичен и психоаналитичен метод при анализа на все по-разрастващия се корпус от литературни произведения, които изобразяват разнообразни индивидуални и колективни, лични и културни травми.

Според критиците на психоаналитичния подход той има определени ограничения както в интерпретативен план, така и в приложимостта си към други (не принадлежащи към западната художествена традиция) изобразявания на травмата в литературата. Затова Мишел Балаев отбелязва, че по-полезна методология от патологичната парадигма на традиционната теория предлага „плюралистичен модел“, при който „концепцията за травмата е теоретизирана от множество източници и не се ограничава до нерепрезентируемостта“ (Balaev 2012: XIII).

Това потвърждава и наблюдението на Стеф Крапс и Герт Бюленс, че съществуват няколко вариации на литературно описание на травмата, които разчитат не само на „дискурса за неизразимостта“, но и показват „придържане към реализма и местни литературни практики“ (Craps, Buelens 2008: 5). Въпросът за литературния език и модалностите на репрезентацията на травмата е и един от централните проблеми на това, което Майкъл Ротберг определя като „травматичен реализъм“ (Rothberg 2000).

Този аспект е важен и за настоящото изследване, тъй като в славянските literaturи може да се забележи сходно напрежение между отделни литературни традиции (традиционна и експериментална литература; реалистичен и постмодерен стил), което стимулира появата на различен тип произведения и изображения на травмата след 1989 г.

При осмислянето на различните форми на изображение на травмата в изкуството и медиите не по-малко важен въпрос от стиловите и идеологическите им аспекти е и тяхното социално функциониране. За да бъдат разбрани тези аспекти на явлението, в раздела са представени и социологическите разсъждения по въпроса за културната травма.

Теорията за културната травма е развита от социолозите Джефри Александър, Нийл Смелсър, Бернхард Гизен, Пьотр Щомпка и Рон Айерман. В основата на тяхното дефиниране стои разбирането, че „травмите не са нещо съществуващо естествено; те са конструирани от обществото“ (Alexander 2012: 7). Трудовете им наблягат върху колективния характер на явлението, процеса на изграждане на социалната памет за травматичните събития и последвалите културни интерпретации и идентичностни промени. Важен въпрос е и този за моралната отговорност, който дефинира представителите на мнозинството не само като жертви, но и извършители и/или свидетели на чуждото страдание. Затова в осмислянето на травмата централен въпрос се оказва имплицитно включените и произтичащи от нея категории на вината и отговорността, които следващият подраздел представя.

Вина и отговорност – между Фройд, Ясперс и Аренд

Въпросите за вината (като юридическа, религиозна или морална категория) и отговорността (в нейните етични или правни измерения) са представени през разсъжденията на Зигмунд Фройд, Карл Ясперс и Хана Аренд.

Размислите на Фройд по темата се появяват като реакция на травматичните преживявания по време на Първата световна война. Те засягат връзката между човешката култура и вината, определяна от австрийския учен като „най-важния проблем на културното развитие“ (Фройд 2019: 176).

Общото усещане за културна криза след Втората световна война и Холокоста поставя въпроса за вината и отговорността като сериозно интелектуално предизвикателство, изискващо преосмисляне и ново дефиниране. В този контекст се разполагат рефлексите на Карл Ясперс и Хана Аренд. Общо за двамата интелектуалци е мнението, че даден колектив не може да скъса с миналото си. Карл Ясперс обособява четири вида вина: *криминална, политическа, морална и метафизична*, приложими както към отделния индивид, така и към колектива. Хана Аренд пък противопоставя *индивидуалната вина* на личността и *колективната отговорност* на общността или групата.

Лекциите на Ясперс и есетата на Аренд са разгледани като важна отправна точка в последвалите разсъждения за вината и отговорността и техните колективни и индивидуални измерения. Идеите им могат да бъдат открити в полски, чешки и български текстове от края на 70-те и 80-те години на XX в., при които се обсъждат травмите от междуетническите конфликти от XX в. Това подсказва стремежа на част от интелектуалците в трите славянски държави към обговаряне и детабуизиране на проблематичните епизоди от собствената история, чийто кратък обзор предлага следващата глава на дисертацията.

II. Славянските пограничия – имперски наследства и национални проекти

Втората глава от дисертационния труд проследява историческите и социокултурните обусловености, които пораждат разделенията и конфликтите в пограничните региони на трите славянски държави. В главата се разглежда как историческите процеси, социалните, етническите и религиозните различия стават причина и оправдание за конфликти, подхранвани от спомена за минали несправедливости и на свой ред произвеждащи нови колективни травми.

Проследява се как взаимодействието на центробежни и центростремителни тенденции оформя пространството на Централна, Източна и Югоизточна Европа и предопределя появата на пограничните региони с компактни малцинствени групи. Тяхното присъствие е резултат от имперските наследства, поради които разглежданите в дисертацията региони могат да бъдат определени като „класически пограничия“, „зони на насилие“ (Biondich 2011: 46; Prusin 2013: 364) или „зони на разлом между империите“ – Германската, Хабсбургската, Руската и Османската (Bartov, Weitz 2013).

Отчита се сложността и многоаспектността на разглежданите примери, които са продукт на дълготрайни исторически, социални и политически процеси. Това предопределя и трудността от постигане на абсолютна обективност или еднозначност при представянето и оценката им. Затова, без да се претендира за изчерпателност, в следващите раздели на дисертацията са анализирани междугруповите отношения в трите славянски държави, като се проследяват ключовите етапи от протичането на конфликтите в техните пограничия.

Полско-еврейското пограничие

Полско-еврейските отношения са анализирани пред призмата на еврейската другост. Макар че са интегрална част от историята и културата на Полша още от Средновековието, те могат да бъдат разглеждани и като „неизменно малцинство, маргинален или гостуващ народ, изначално чужда общност, където и да се намира, пограничен колектив независимо от своето разположение спрямо границата“ (Bartov, Weitz 2013: 7–8).

В раздела е проследено установяването и развитието на еврейска общност в Полша от Средновековието до XX в., като е обърнато внимание на динамиката на отношенията между християнското мнозинство и еврейското малцинство. Разгледано е утвърждаването на определени идеологии и вярвания, които маргинализират евреите като непринадлежащи или вредни за полската държава; както и реализирането на организирани политики и/или спонтанни действия, целящи изключването или отстраняването им от полската среда. Развитieto на междуетническите връзки и изграждането на колективните представи за евреите е анализирано през връзката с полския национализъм и католицизма; а също така с антиюдаизма и антисемитизма, както и вярата в юдеоболшевизма (т.нар. *żydokomuna*).

Особено внимание е обърнато на периода на Втората световна война, която бележи кулминацията на преследванията и насилието над тази общност в полските земи. Макар че отговорността за провеждането на екстерминационната политика е на нацистка Германия, именно в контекста на съветската и нацистката окупация се разиграват някои от най-трагичните и травматични епизоди в полско-еврейските отношения.

В дисертацията не се отрича огромният брой примери за полската жертвоготовност, солидарност и помощ спрямо евреите, нито се твърди, че изключително сложният полско-еврейски опит през войната може да се сведе единствено до негативните явления от междуетническите отношения. Въпреки това се обръща внимание на напрежението между критичния, обвинителен прочит на миналото и неговия утвърждаващ и оневиняващ образ.

Именно върху този противоречив и нееднозначен образ на миналото се фокусира дисертацията, като се разглеждат колективните възприятия, които се съдържат в художествените произведения, провокирани от разкритията за погрома в Йедвабне. Те разглеждат въпросите за полската вина и отговорност като важни за (себе)идентификацията на поляците и демонстрират как процесите в пограничията се оказват централен проблем за цялото общество.

Чешко-немското пограничие

Подобно на полско-еврейските отношения контактът между чехи и немци в Централна Европа е разгледан като исторически факт с потенциал за оживени дискусии, взаимни претенции, преосмисляне и ревизии на общото минало. Проследено е вековното им икономическо, езиково и национално съперничество, като е обрнато внимание на периода на нацистката окупация на Бохемия и Моравия, който аргументира невъзможното съжителство на двата колектива след Втората световна война.

Анализирана е предисторията на прогонването на судетските немци, която е свързана както със сблъсъка между националистическите проекти след средата на XIX в., така и със сложната етническа мозайка в Централна Европа, чиито корени достигат до Средновековието. В раздела е разгледано как

окупационните реалии през Втората световна война се превръщат в оправдание за налагането на принципа за „колективната вина“ спрямо немското население в следвоенните условия. Първоначалната следвоенна ситуация провокира различни форми на насилие, разграбване на имуществото и актове на отмъщение срещу немците. Решенията на Съюзниците на Потсдамската конференция пък санкционират изселването на судетското население, с което вековното немско присъствие в чешките земи е прекъснато.

След историческата реконструкция е обърнато внимание на проблематичността на това държавническо решение, което се превръща в морален и политически проблем за чехите особено след 1989 г. Обществената дискусия от последното десетилетие на XX и първото на XXI в. е съпътствана от появата на редица научни, публицистични и художествени разработки, които си поставят за цел не само да документират и проследят прогонването на немците, но и да осветлят генезиса на конфликта и да допринесат за преодоляване на колективните травми от миналото.

Като ключов проблем е изтъкнат моралният казус и съпътстващите го въпроси за колективната вина (на немци по време на войната и на чехите след нея). Той доминира още от периода преди 1989 г. (предимно в публикациите на дисидентите и емигрантите), а след 1989 г. става част от вътрешно- и външнополитическия дискурс. Отчетливото присъствие на темата в публичното пространство, научният интерес и международното сътрудничество при осветяването на миналото са разгледани като свидетелство за усилията за детабуизиране на болезнения исторически епизод.

Българо-мюсюлманското пограничие

Също както обсъждането на полско-еврейските или чешко-немските отношения, вековните контакти между българи и мюсюлмани са обект на политическа инструментализация и идеологически контрол от страна на комунистическата власт в периода преди 1989 г., а след това – на огромен интерес, но и на редица спорове и дискусии в периода на Прехода. Особено полемични са т.нар. „възродителен процес“ и „голямата екскурзия“, чиито предистория, социални и културни аспекти и последици са разгледани в раздела.

Проследява се установяването на отчетливи и дълбоко залегнали в колективната памет линии на разграничение между християнската и мюсюлманската общност (български турци и българомохамедани), които често са причина за маргинализирането и негативните представи за мюсюлманите. Направен е исторически преглед на държавните политики спрямо различното в етнорелигиозно отношение население след Освобождението, като основен фокус е комунистическата политика на асимилация и прогонване.

В изследването се поставя акцент върху травматичния и насилствен характер на тези процеси, както и върху идеологическите механизми, които ги аргументират и мотивират. Също така се разглежда и осмислянето им в научния дискурс, художествените произведения и колективната памет. В центъра на научното внимание попадат и продължителните ефекти от тези събития върху жертвите и свидетелите на индивидуално и колективно равнище. Това проличава особено в заниманията на социолози, етнографи и антрополози, които проследяват дълготрайните последици от асимилационната кампания върху представителите на малцинството и мнозинството и върху техните нагласи едни към други.

III. Паметта за травмите в славянските пограничия в литературата и есеистиката преди 1989 г.

Третата глава от дисертацията се насочва към литературното присъствие на пограничните полско-еврейски и чешко-немски конфликти през периода на нацистката окупация и непосредствено след Втората световна война в произведенията отпреди 1989 г. Поради разбираеми хронологически причини (провеждането на асимилационната политика през 70-те и 80-те години и особено в последните години на Живковия режим) липсва такъв литературен обзор за българската литература от съответния период.

В хронологичен план са представени авторите, принадлежащи към няколко литературни поколения, и са съпоставени по тематичен принцип техни произведения, които разкриват напрежението между паметта и забравата за културното и етническото различие. Тази забрава е продукт на изтласкване на травматичните преживявания, но и на репресивно изтриване и табуизиране на неудобните събития от близкото минало. Специфичната избирателна памет и тенденциозна забрава за определени исторически епизоди следователно може да се разглежда като част от процеса на оформяне / отхвърляне на културната травма на Другите.

В настоящия раздел се аргументира, че наред с художественото си значение, творчеството на разглежданите писатели и интелектуалци е показателно за механизмите на формиране на наративите за миналото. Присъствието или отсъствието на проблематичните теми е разгледано и като индикатор за общите тенденции на затягане на контрола или либерализирането на изкуството, а също така за позициите на интелектуалците в славянските страни.

Полската литература и Холокостът – опит за литературноисторическа реконструкция

Разделът разглежда полската литература за Холокоста, създавана в периода между 1939 и 1989 г. Проследяват се основните литературни и стилкови тенденции в исторически краткия, но динамичен период на Втората световна война и Полската народна република и се акцентира върху иманентната връзка между политика и литература при изобразяването на толкова драматични и трагични събития, както и върху различните възпоминателни стратегии и практики в полското общество и литература.

Поколенчески групи и естетически измерения

В раздела са разгледани трудностите при опита за класификация на полската литература за Холокоста, който поставя редица предизвикателства както поради самия си обект на изследване, така и поради трудностите с определянето на нейните времеви граници или с подялбата на текстовете по жанров или съдържателен признак (Krawczyńska 2016: 21).

Допълнително усложнение при опитите за синтетично представяне на тази литература е свързано с различните биографии и позиции на създаващите я автори. Отбелязва се тяхната поколенческа принадлежност, етнически произход, спомени и преживявания от времето на войната, които оказват влияние върху начина, по който те изобразяват темата в своите произведения. Всяко от литературните поколения пристъпва към темата за Холокоста в различни условия и прибъгва до различни литературни и стилкови решения при художественото изобразяване на травмата от Втората световна война.

Литературата, която тези автори създават – особено написаното от първите две поколения писатели – се ражда от осъзнаването за мащабите на геноцида и нуждата литературата да служи като свидетелство за случилото се. В същото време появата на тези произведения е неразривно свързана с влиянието на външни и ограничаващи литературата фактори като идеологическия контрол върху паметта за Втората световна война, налаган от комунистическата власт в Полша. От друга страна, тази литература се ражда в напрежението между етическите измерения на свидетелския акт и естетическите трудности при намирането на художествения език, с който тези преживявания да бъдат описани. Именно в напрежението между тези фактори се оформя и литературата за Холокоста в периода от началото на Втората световна война до края на комунистическия режим в страната.

Универсализиране и полонизиране на паметта за Холокоста в ПНР

В раздела са анализирани спецификите в полската среда, които я отличават от останалите литератури. Те са следствие от опита на Полша по време на нацистката окупация и от културната политика в страната през десетилетията след Втората световна война. Отношението към еврейската тема в Полша през този период има сложна динамика и преминава през различни периоди, при които творците са зависими от официалната политика на комунистическата партия. Тази зависимост личи в изместването на акцента от еврейската специфика на Холокоста към полския опит през войната, както и в намесата във възпоминателните практики и ограничаването на свободното и неидеологизирано изобразяване на проблематиката в изкуството.

Проследява се установяването на полската колективна памет за Холокоста и полско-еврейските отношения през войната. Тя е формирана от и в услуга на комунистическата пропаганда и в нея заляга избирателен прочит на случилото се по време на нацистката окупация. Налага се и съзнанието за доминацията на полските страдания и героизъм, което води до пренебрегването на останалите жертви, както и на непризнаване (заличаване) на разликата между полските и еврейските преживявания под нацистката окупация. Последница от това е полонизирането и универсализирането на паметта за Холокоста, както и табуизирането на еврейската тема след Мартенските събития от 1968 г

Анализиран е подновеният и засилен интерес към еврейската тема, както и реактивирането на полската памет за Холокоста през 80-те години. Именно в последното десетилетие на Полската народна република се осъществява значителната количествена и качествена промяна в художествената продукция за полско-еврейските отношения. Тя е отбелязана от редица изследователи и аргументира мнението за преломността на това десетилетие в националната памет за съдбата на евреите по време на нацистката окупация на страната.

Чешката литература и судетските пограничия – литературноисторически аспекти

Общата политическа и културна ситуация в страните от Централна и Източна Европа след Втората световна война предопределя типологическите близости и сходствата в развойните тенденции на отделните славянски литератури. Налагането на социалистическия реализъм в края на 40-те години, както и либерализирането на режимите след средата на 50-те години, последвано от затягане на контрола над художествената продукция след 1968 г. (след Мартенските събития и Пражката пролет) представляват споделен исторически и

културен опит за двете западнославянски държави. Това позволява съпоставителното разглеждане на процесите в литературите им с оглед на ограничаващите фактори и противопоставящите им се тенденции за разчупване на темите табу.

Разделът разглежда чешката литература преди 1989 г., тематизираща изселването на судетските немци и чешката вина за случилото се в пограничията на Чехословакия. Проследяват се причините за маргинализацията на тази проблематика в културата след 1945 г., дължаща се на травмата и табуто около чешко-немските отношения. Освен това се представят ключовите представители и се анализират основните тематични и стилистични особености на тази линия в следвоенната чешка литература.

Поколенчески групи и стилистични подходи

В раздела е изведена връзката между тематичните доминанти в тази литература и стилистичните похвати при описанието на пограничията, от една страна, и поколенческата принадлежност на авторите и хронологията на написване на произведенията им, от друга. Разгледано е написаното от първото поколение, което твори непосредствено след войната и което включва съвременниците и свидетелите на описваните събития. Тяхното творчество е последвано от художествените опити на представителите на второто поколение, които представят песимистична и трагична визия за случилото се в пограничията.

Полемизиращи наративи и репрезентации на немците в литературата

В раздела са анализирани образите на немците в романите за пограничиата. Те не са изобразени по един и същ начин, не представляват монолитна и непроменлива група, въпреки че има набор от типове образи с голяма устойчивост и трайност. Разгледана е и динамиката на отношенията между двата колектива, които се разполагат между полюсите на открития антагонизъм и желаното, но обременено от трагичното минало съжителство.

В първоначалния период на формиране на литературните изображения липсва по-задълбочена характеристика на немците – както на колективно, така и на индивидуално равнище. След етапа на соцреалистически схематизъм се забелязва и известна промяна на колективното изображение на немците. Въпреки това през следващите периоди на тематизиране на чешко-немските отношения основната промяна е не толкова в колективните образи, колкото във фокуса върху индивидуалните отношения между представители на двата колектива.

Анализиран е често срещаният мотив в литературата за любовните връзки между чех и немкиня, сред които преобладават неуспешните и нещастни отношения. На индивидуално равнище те повтарят невъзможността за съвместно съществуване на чехи и немци, но също така свидетелстват за негативните нагласи на чешкия колектив към подобни случаи.

Освен това са представени материални следи от вековното немско присъствие по чешките земи, които бележат географския пейзаж въпреки нежеланието на новите заселници в пограничието. Това е свързано и с друг общ мотив за разглежданите романи – за облагодетелстването за сметка на немците, както и за етичната оценка за подобни практики.

Преломът в есеистиката и новият поглед към миналото

В раздела са разгледани критични гласове на писатели, историци и дисиденти, които в последните две социалистически десетилетия открито и експлицитно засягат отношението към малцинствата. Това се забелязва в есеистични текстове и в трите разглеждани култури, които са осмислени като показателни за началото на прелома в обсъжданията на темата, а също така предшестват художествените интерпретации на темата след 1989 г.

Засиленият интерес към собственото недалечно минало в условията на приближаващия упадък на социалистическите режими е анализиран като симптоматичен за новата обществено-политическа ситуация в страните от Източния блок. Той се вписва и в общата европейска тенденция за ревизия на колективната памет и утвърдените представи, стереотипи и нагласи. Това обръщане към миналото предполага и критичен поглед към груповите нагласи, довели до негативни явления като ксенофобия, реваншизъм и насилие.

Есетата, анализирани в раздела, са фокусирани върху травматичния опит на междугруповото съжителство в Полша, Чехословакия и България, като ключов проблем в тях е въпросът за колективната вина и отговорност на мнозинството спрямо малцинствата. Аргументацията в тези есеистични текстове е разгледана през имплицитната или експлицитно заявената връзка с тезите на Карл Ясперс и Хана Аренд, анализирани в първата теоретична глава.

Независимо от разликите в историческата интерпретация или в аргументацията си всички разгледани автори в настоящата глава са обединени от общия стремеж да противодействат на забравата и табуто в родните си култури. Те участват в създаването на контранаратив спрямо доминиращите разкази за миналото в страните си и призовават към нов поглед към близкото минало, който

би позволил травмите да бъдат изговорени и по този начин да започне евентуалният процес на тяхното преодоляване.

В този смисъл усилията на техните автори, представителни интелектуалци в родните си култури, представляват опит за оформяне на културната травма на националните малцинства в полска, чехословашка и българска среда. Тези процеси обаче успяват да се развият и да получат художествено изображение едва след падането на режимите в Източния блок и в условията на посткомунистическия преход след 1989 г.

IV. Завръщането към травматичното минало и новият исторически наратив след 1989 г.

Последната **четвърта глава** на дисертацията се насочва към периода на Прехода в източноевропейските държави, като разглежда как обществената и културната ситуация стимулира появата на критични към миналото наративи. Представени са авторите, които се причисляват към тази тенденция и в чиито произведения са изобразени погромът в Йедвабне, прогонването на немците и асимилационната кампания срещу мюсюлманите. Анализирана е и промяната на социокултурните и политическите условия в края на миналия век като необходимо условие, но не и непременно гаранция за появата на новата тенденция в славянските литератури за критично обръщане към травмата на другите и собствената вина.

Настоящата глава предлага съпоставителен прочит на произведения от трите славянски култури, които изобразяват междугруповите конфликти и травматичния потенциал на граничното пространство между етносите. За обект на анализ са избрани художествени текстове от българската, чешката и полската литература, създадени в последните две десетилетия. Обръща се внимание на

художествените близости между творбите и се анализира присъствието на темите за паметта (в нейните трансгенерационни измерения, но и в материалните следи на миналото), другостта (през процеса на маргинализиране и виктимизиране на различния) и травмата в тях.

Визуални и кинематографски репрезентации на травмите

Избраните за анализ текстове не изчерпват произведенията от трите славянски култури, посветени на тази тема. Освен в литературата такива се появяват в кинематографията, а също така във визуалните изкуства под формата на изложби и хепънинги. В сферата на визуалните изкуства и пърформансите творците не се стремят толкова към историческа или реалистична реконструкция. Аудиовизуалният елемент цели по-скоро доближаване до преживяванията на жертвите на сетивно и емоционално равнище, което да събуди емпатия.

Обзорно са разгледани филмовите изображения на травматичните епизоди от близкото минало. Те обхващат както документалното кино, така и игрални филми (част от които са и екранизации по литературни творби). При тях се забелязва силно преплитане между кинематографската творба с по-ранни текстове на историографията и литературата. Този процес на адаптиране на литературни произведения или стъпване върху исторически трудове предполага и търсенето на нов език при промяната на художествения медиум. Представени са и публичните дискусии, които се зараждат около тези филми и които свидетелстват за колективните нагласи и състоянието на дискурса в момента на излизането им.

Литературата на травмата – стереотипи и иновации

В раздела се анализира по-задълбочено художествената литература по темата и по-конкретно нейното репрезентиране в романите. С изключение на две пиеси в полска и българска среда („Нашият клас“ и „Невидимите пътища на прошката“), е обърнато по-голямо внимание на романовите интерпретации на темата, за сметка на по-кратки прозаически жанрове, мемоаристиката и есеистиката. От полската страна са анализирани книгата „Ние от Йедвабне“ (2004) на Анна Биконт, пиесата „Нашият клас“ (2009) на Тадеуш Слободжанек, романите „Играчът на пинг-понг“ (2008) на Юзеф Хен и „Полето на мъртвите“ (2010) на Марчин Пилис. Чешките романи включват „Мелницата на Хаберман“ (2001) на Йосеф Урбан, „Пари от Хитлер“ (2006) на Радка Денемаркова, „Прогонването на Герта Шнирх“ (2009) на Катержина Тучкова и „Немците“ (2012) на Якуба Каталпа. Българските художествени произведения са пиесата „Невидимите пътища на прошката“ (2006) на Теодора Димова и романите „1989“ (2008) на Димитър Коруджиев, „Реквием за никого“ (2011) на Златко Енев, „Щъркелите и планината“ (2016) на Мирослав Пенков и „Роман за името“ (2017) на Людмила Миндова.

Разгледано е изобразяването на историческата проблематика в епическия текст; както и придвижването между времевите пластове (минало-настояще в контекста на постпааметта и трансгенерационната травма). Проследява се връзката между индивидуалните съдби на героите и социалните условия, с които те взаимодействат. Отбелязано е многообразието на подходи и стилове в рамките на романовия жанр, но съпоставителното разглеждане на избраните произведения разкрива и повторителните наративни стратегии, стилистични решения и поредицата от общи мотиви, които тези творби демонстрират.

История и памет за травматичните епизоди

Избраните творби са анализирани като художествено свидетелство за историята, основаващо се на фикционалното, документалното или мемоарното начало. Те представляват художествена (ре)интерпретация на историческите събития, при която фактите и фикцията са обвързани.

Въпреки стремежа към историческа (историографска) точност при описанията на реалиите и процесите, за разглежданите произведения по-важен въпрос е паметта за случилото се. Неслучайно повечето от тях се фокусират върху няколко поколения герои и предаването на спомените от една генерация на следващата. Обърнато е внимание на темите за семейната тайна или неясния родов произход, както и за трудността да се преодолее забравата и да се разкрие какво наистина се е случило в миналото. Това е проблематично и поради факта, че индивидуалната и колективната памет са подчинени на различни психологически и социологически механизми, което ги прави ненадеждни и манипулируеми. Наблюдава се формирането на идентичността и светогледа въз основа на опита от миналото, но и обременяването, което травмите продължават да възпроизвеждат за следващите поколения.

„Паметта“ на вещите и пространствата

В раздела е анализиран въпросът за вещите и собствеността, които често стават мотив за насилие, но също така функционират като симптом на вината и гузната съвест за новите си собственици. Материалните следи съхраняват паметта за присъствието на Другия дори след неговото прогонване или елиминиране, а облагодетелстването за сметка на чуждата трагедия се превръща в морално предизвикателство и повод за изкупление.

Насилници, жертви и свидетели

В раздела е представена подялбата между извършители (насилници), свидетели (наблюдаващи, които са безразлични или враждебно настроени) и жертви. Тя отчита (само)възприятията и нагласите на самите участници в процесите и заляга в колективните и индивидуалните форми на паметта за тези събития. Освен това по този начин се разкрива възможността за преход от една роля в друга и динамиката на конструиране на тези категории в художествените наративи. Те на свой ред могат да утвърждават себевъзприятията на колектива като невинен и потърпевш или да оправдават като необходими извършените спрямо съседите им несправедливости.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Настоящата дисертация разглежда произведения, които проблематизират колективните наративи за травмите и загубите, които на свой ред задвижват тенденции към реваншизъм, вражди и неприязн. Основната цел на изследването е да проследи доколко изкуството може да изпревари (и да насочи) обществените дискусии в процеса на артикулирането на травмите и разширяването на солидарността към Другия.

В основата на дисертацията стои изследователският интерес към изобразяването на травмата в художествените произведения, както и към анализа на културните фактори, които позволяват или възпрепятстват това. Поради това изследването избира интердисциплинарен подход, разкриващ индивидуалните и социалните страни на разглеждания проблем. Това личи в първа глава, в която е проследено развитието на концепцията за границата като *конструиран* продукт

на властови отношения, колективни нагласи и традиции, а не просто като географска даденост.

Подобно разбиране е приложено и към културната травма, осмислена не като неизразимо предизвикателство за наративния опит, а като продукт на социални връзки и консенсус. От този подход към травмата, предпочетен пред психоаналитичния модел на разглеждане на явлението, следва и важното уточнение, че на нивото на колектива травмата е резултат от съзнателни усилия на отделни индивиди или на групова институционална дейност. Този аспект взема предвид значението на разказите, които научните изследвания, художествените творби и образователните практики утвърждават, и демонстрира как травмите *се създават* чрез повествование за миналото. Също така обаче е подчертано, че наличието на тези усилия не е гаранция за появата на културна травма. Колективът може да избере (или да му бъде наложено) да игнорира даден разказ за страданието и насилието, тоест да ограничи обхвата на солидарността и емпатията към Другия.

Предложените анализи не изчерпват огромната тема за конфликтите и сблъсъците в славянските пограничия. Те са продукт на многовековни исторически, социални и културни процеси, при които ролята на жертва и насилник се разменят, очертавайки един безкраен кръг на насилие и отмъщение. Съпоставителният прочит на романите и пиесите на травмата в славянските литератури обаче демонстрира засиления интерес към въпросите за паметта и историята, спрямо които е необходим съзнателен и самокритичен поглед, върху който да стъпи и новата колективна идентичност. Такава, в която Другостта не е заплашителна и нежелана, а оценена и приета.

Използвана литература в автореферата

Карагъзов 2010: Карагъзов, П. Календари, мъченици и поети. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2010.

Фройд 2019: Фройд, З. Текстовете за културата. Прев. от немски Н. Николова; Е. Цигорийна. София: Критика и хуманизъм, 2019.

Чернокожев 2016: Чернокожев, В. Идентичност и асимилация. Табу ли е за най-новата българска литература „възродителният процес“ през 70-те – 80-те години на XX век? – Език и литература, бр. 3–4, 2016, с. 102–112.

Agnew, Mitchell, Toal 2003: Agnew, J., K. Mitchell, G. Toal. Introduction. – In: A Companion to Political Geography. Ed. J. Agnew, K. Mitchell, G. Toal. Oxford & Malden: Blackwell Publishing, 2003, pp. 1–9.

Alexander 2012: Alexander, J. Trauma. A Social Theory. Cambridge: Polity Press, 2012.

Anderson 1996: Anderson, M. Frontiers. Territory and State Formation in the Modern World. Cambridge: Polity Press, 1996.

Balaev 2012: Balaev, M. The Nature of Trauma in American Novels. Evanston: Northwestern University Press, 2012.

Bartov, Weitz 2013: Bartov, O., E. Weitz. Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands. – In: Shatterzone of Empires. Ed. O. Bartov, E. Weitz. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 2013, pp. 1–20.

Biondich 2011: Biondich, M. The Balkans. Revolution, War, and Political Violence since 1878. New York: Oxford University Press, 2011.

Caruth 1996: Unclaimed Experience. Trauma, Narrative, and History. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1996.

Craps, Buelens 2008: Craps, S., G. Buelens. Introduction: Postcolonial Trauma Novels. – Studies in the Novel (Postcolonial Trauma Novels), Vol. 40, No. 1/2, 2008, pp. 1–12.

Diener, Hagen 2012: Diener, A., J. Hagen. Borders. A Very Short Introduction. Oxford: Oxford University Press, 2012.

Engelking, Grabowski 2018: Engelking, B., J. Grabowski. Wstęp. – In: Dalej jest noc: losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski. T. 1. Eds. B.

Engelking, J. Grabowski. Warszawa: Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów, 2018, pp. 13–43.

Eyerman 2013: Eyerman, R. Social Theory and Trauma. – Acta Sociologica, No. 56/1, 2013, pp. 41–53.

Krawczyńska 2016: Krawczyńska, D. Wstęp. – In: Literatura polska wobec Zagłady (1939–1969). Red. S. Buryła, D. Krawczyńska, J. Leociak. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, 2016, pp. 11–26.

LaCapra 2014: LaCapra, D. Writing History, Writing Trauma. Second edition. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2014.

Leys 2000: Leys, R. Trauma. A Genealogy. Chicago & London: The University of Chicago Press, 2000.

Luckhurst 2008: Luckhurst, R. The Trauma Question. London: Routledge, 2008.

Markusse 2011: Markusse, J. D. National Minorities in European Border Regions. – In: The Ashgate Research Companion to Border Studies. Ed. D. Wastl-Walter. Farnham & Burlington: Ashgate, 2011, pp. 351–371.

Martínez 1994: Martínez, O. Border People. Life and Society in the U.S. – Mexico Borderlands. Tucson & London: The University of Arizona Press, 1994.

Newman 2003: Newman, D. Boundaries. – In: A Companion to Political Geography. Ed. J. Agnew, K. Mitchell, G. Toal. Oxford & Malden: Blackwell Publishing, 2003, pp. 123–137.

Newman 2011: Newman, D. Contemporary Research Agendas in Border Studies: An Overview. – In: The Ashgate Research Companion to Border Studies. Ed. D. Wastl-Walter. Farnham & Burlington: Ashgate, 2011, pp. 33–47.

Paasi 2011: Paasi, A. *A Border Theory: An Unattainable Dream or a Realistic Aim for Border Studies.* – In: The Ashgate Research Companion to Border Studies. Ed. D. Wastl-Walter. Farnham & Burlington: Ashgate, 2011, pp. 11–31.

Paasi 2019: Paasi, A., Borderless worlds and beyond. Challenging the state-centric cartographies. – In: Borderless Worlds for Whom? Ethics, Moralities, and Mobilities. Ed. A. Paasi et al. London & New York: Routledge, 2019, pp. 21–36.

Prusin 2013: Prusin, A. A “Zone of Violence”. The Anti-Jewish Pogroms in Eastern Galicia in 1914–1915 and 1941. – In: Shatterzone of Empires. Ed. O. Bartov, E. Weitz. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 2013, pp. 362–377.

Rothberg 2000: Rothberg, M. *Traumatic Realism. The Demands of Holocaust Representation.* Minneapolis & London: University of Minnesota Press, 2000.

Rothberg 2009: Rothberg, M. *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization.* Stanford: Stanford University Press, 2009.

Scott 2011: Scott, J. W. *Borders, Border Studies and EU Enlargement.* – In: *The Ashgate Research Companion to Border Studies.* Ed. D. Wastl-Walter. Farnham & Burlington: Ashgate, 2011, pp. 123–142.

Smelser 2004: Smelser, N. *Psychological Trauma and Cultural Trauma.* – In: *Cultural Trauma and Collective Identity.* Ed. J. C. Alexander, R. Eyerman, B. Giesen, N. J. Smelser, P. Sztompka. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 2004, pp. 31–59.

Sztompka 2004: Sztompka, P. *The Trauma of Social Change: A Case of Postcommunist Societies.* – In: *Cultural Trauma and Collective Identity.* Ed. J. C. Alexander, R. Eyerman, B. Giesen, N. J. Smelser, P. Sztompka. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 2004, pp. 155–195.

Wilson, Donnan 1998: Wilson, T., H. Donnan. *Nation, state and identity at international borders.* – In: *Border Identities. Nation and state at international frontiers.* Ed. T. M. Wilson and H. Donnan. Cambridge: Cambridge University Press, 1998, pp. 1–30.

Zartman 2010: Zartman, W. *Identity, Movement, and Response.* – In: *Understanding Life in the Borderlands. Boundaries in Depth and in Motion.* Ed. W. Zartman. Georgia: University of Georgia Press, 2010, pp. 1–18.

Приноси на дисертационния труд

1. Дисертационният труд предлага обстоен съпоставителен анализ на литературните репрезентации на междугруповите конфликти между поляци и евреи; чехи и немци и българи и мюсюлмани.
2. Дисертацията прилага интерпретативния потенциал на социологическата теория за културната травма при анализа на художествени произведения от трите славянски литератури.
3. Систематизиран и анализиран е голям по обем художествен и критически материал, като са привлечени редица произведения, които не са превеждани на български език или не са били обект на подобно съпоставително изследване.
4. Избраната тема разкрива механизмите на формиране на колективната памет за проблематичните епизоди от миналото. Проследява и анализира напрежението между свидетелство и табу; памет и забрава.
5. Разгледан е травматичният потенциал на пограничния опит, като на преден план е изведен въпросът за социалното конструиране и функциониране на наративите за преживяното страдание, вината и отговорността за него.
6. Анализираните произведения от художествената литература и есеистиката демонстрират способността на изкуството да изпреварва обществените и политическите дискусии, като прокарва пътя за преодоляване на травмите и разделенията от миналото.

Публикации по темата на дисертационния труд

Превод на текст, анализиран в дисертационния труд:

1. Ян Блонски. Бедните поляци гледат гетото. – В: *Дзяло*, бр. XVII, 2020.

Научни публикации по темата на дисертацията:

1. Trauma historyczna w powieści *Noc żywych Żydów* Igora Ostachowicza – między estetyką grozy a kampem (приета за печат). – *Nowy Napis. Kwartalnik Kulturalny*.
2. Възвърнатата памет за Холокоста. Полската литература (1939–1989) и Холокостът – опит за литературноисторическа реконструкция. – *Филологически форум*, бр. 1 (13), 2021, стр. 108–126.
3. Антологията „Когато ми отнеха името“ и травмата от „възродителния процес“ в литературата на мюсюлманските общности. – В: *Литературните поредици – конструиране и деконструиране на канона*. Ред. Н. Стоичкова, Н. Стоянова, В. Игнатов. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2021, стр. 162–169.
4. „Ние от Йедвабне“ на Анна Биконт и полската памет за пограничието. – В: *Литературната периферия: памет и употреби*. Ред. Н. Стоичкова, Н. Стоянова, В. Игнатов. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2020, стр. 193–200.
5. Във времето на дебатите („Бедните поляци гледат гетото“ и формирането на нов поглед към близкото минало). – *Дзяло*, бр. XVII, 2020.
6. Неправедни праведници: наблюдения върху полския дискурс за спасяването на евреите през Втората световна война във филма „В мрака“ (2011). – Във: *Verba Iuvenium – Словото на младите*. Ред. К. Чахърова, Т. Ичевска. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2020, стр. 330–342.

7. The Memory of the “Revival Process” in the Newest Bulgarian Novel (2011–2017). – *Poznańskie Studia Slawistyczne*, vol. 16, 2019, pp. 281–292.
8. Историческата травма и литературата на ужаса (Наблюдения върху „Нощта на живите евреи“ на Игор Остахович). – В: *Стереотипът в славянските езици, литератури и култури. Сборник с доклади от Четирнадесетите международни славистични четения*. Ред. В. Колев и др. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2019, стр. 58–65.
9. Травмата от Йедвабне в драмата „Нашият клас“ на Тадеуш Слободжанек. – Във: *Verba Iuvenium – Словото на младите*. Ред. К. Чакърва, Т. Ичевска. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2019, стр. 337–347.
10. Вина и отговорност (полско-еврейските отношения в есетата на Хенрик Гринберг, Ян Блонски и Йежи Йедлицки). – *Литературна мисъл*, г. LXI, бр. 2, 2018, стр. 44–52.
11. Модели на полската „поезия след Аушвиц“ – травмата в творчеството на Тадеуш Ружевиц и Чеслав Милош. – В: *Годишник на Софийски университет „Свети Климент Охридски“, Факултет по славянски филологии*. Ред. М. Димитрова и др. София: УИ „Св. Климент Охридски“, бр. 103, 2018, стр. 212–225.

Научно-популярни публикации; преводи; участия в научни форуми и съставителска дейност

Пълен списък: <https://authors.uni-sofia.bg/AuthorPublications.aspx?id=92269bda-e1c6-429a-a061-ac8f9b709cfb>